

*О. М. Зборовська,
к. е. н., доцент кафедри "Економіка підприємства",
Дніпропетровський університет економіки та права*

ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Проаналізовано структурну та теоретико-методологічну еволюцію теоретичної концепції матеріальної основи державного регулювання економіки, розкрито її основні складові в єдності інтеграційних чинників і ознак теоретичної диференціації.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У сучасних умовах розвитку світової та вітчизняної економічної теорії спостерігається підвищення наукового інтересу до матеріальної основи державного регулювання економіки. В основі цього процесу лежать глибинні тенденції розвитку економічної науки, складні процеси взаємодії економічної ортодоксії (панівних парадигм) та гетеродоксії (їх теоретичних альтернатив).

Зміни у світовій економіці, що сталися за останні десятиліття, примусили наукову громадськість активізувати процес переосмислення ролі держави в економічному розвитку. Іде пошук причин еволюції економічних функцій сучасної держави. Існує потреба у визначенні матеріальної основи державного регулювання економіки. Потрібно з'ясувати, яким чином загальні тенденції зміни ролі і місця держави в економічній системі можуть вплинути на процеси, які відбуваються сьогодні в Україні.

На перший погляд, вивчення питання про матеріальну основу державного регулювання ринкової економіки немає суттєвих ускладнень. Однак вивчення спеціалізованої літератури з даного питання показує, що це питання цікавило вчених у 70—80-роки ХХ ст. У сучасній економічній літературі поняття "матеріальну основу державного регулювання ринкової економіки" не використовують. Звичайно, на те є свої причини. З 90-х рр. ХХ ст. акцент в даній проблематиці змістився до оцінки зміни характеру взаємодії держави та економіки в ході ринкової трансформації. В останні роки питання про модифікацію ролі та функцій держави в сучасному світі обговорюється в дискусіях, присвячених проблемам глобалізації, причин і наслідків фінансових криз та ін. На наш погляд, з'ясування матеріальної основи державного регулювання ринкової економіки дозволить визначити тенденції розвитку в області державного регу-

лювання, науково обґрунтувати роль і місце держави в економічній системі, а також розробити конкретні заходи економічної політики. Дослідження матеріальної основи державного регулювання представляє і суто науковий інтерес. У сучасних умовах переосмислення ролі та економічних функцій держави відбувається на фоні якісної трансформації економічної методології. Змінюються її межі, тематика і цільові установки. З цих позицій економічне знання про матеріальну основу державного регулювання економіки стає широким полем для програми напрацьованих в останні роки методологічних концепцій.

Мета дослідження — розглянути наукові підходи різних шкіл і напрямків економічної думки до визначення матеріальної основи державного регулювання економіки.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В основі запропонованої класифікації наукових підходів до дослідження матеріальної основи державного регулювання економіки — місце даного питання в теоретичній парадигмі. Сьогодні дослідники вказують на наявність основних факторів, які безпосередньо впливають на зміну наукових парадигм. Наукова парадигма, згідно з концепцією Т. Куна, являє собою: "... визнані всіма науковими досягненнями, які протягом визначеного часу дають науковому суспільству модель постановки проблем, та їх рішень". Перехід до нової парадигми становить суть наукової революції, її ядро, "відмова наукового співтовариства від тієї чи іншої наукової теорії на користь іншої теорії, несумісної з колишньою".

Згідно з даними установками розглянемо в загальних рисах основні підходи до аналізу матеріальної основи державного регулювання економіки, які містяться в працях вчених — представників різних напрямків еко-

номічної думки.

У перших економічних концепціях державне втручання в економіку пояснювалося через суспільну потребу, завдання або мету, яку переслідує держава. Такий підхід Й. Шумпетер назвав телеологічним.

У XIII—XVI ст. телеологічний підхід характерний для концепції суспільного договору, яка була центральним напрямком наукової думки того періоду.

Телеологічний підхід і визнання контрактної природи держави характерні і для економічних поглядів XVII—XVIII ст. Роль держави в той період обмежувалася виконанням функцій, пов'язаних із забезпеченням безпеки громадян, їхнього майна (захист прав власності), створенням необхідної правової бази для взаємовідносин господарських суб'єктів, контролем над виконанням контрактів. Для виконання цих функцій необхідна була матеріальна основа, яка асоціювалася з ліквідними засобами — дорогоцінними металами, а також реальним багатством. Даний підхід найбільш повно проявився в працях меркантилістів.

Один з головних принципів концепції меркантилістів полягав у тому, що мета державного будівництва може бути досягнута послабленням економічної потужності сусідніх держав у тій же мірі, якщо не більше, як і посиленням власної. Економічне зростання розглядається меркантилістами як примноження грошового багатства країни завдяки державному регулюванню зовнішньої торгівлі і досягненням позитивного сальдо торгового балансу. Вони вважали, що держава повинна регулювати зовнішню торгівлю з метою забезпечення припливу в країну золота та срібла, заохочувати експорт, особливо готової продукції. Одночасно державі слід підтримувати промисловість за допомогою імпорту дешевої сировини та протекціоністських тарифів на імпортні промислові товари. В основі аналізу меркантилістів лежали чисто практичні цілі. Внаслідок подібного емпіризму в рамках меркантилізму спостерігається велика різноманітність конкретних пропозицій по державному регулюванню. Таким чином, хоча погляд меркантилістів складно назвати цілісною науково-дослідницькою програмою, положення про активну державну політику можна повною мірою віднести до її "жорсткого ядра".

Наступним етапом розвитку уявлень про роль держави стала робота А. Сміта "Дослідження про природу та причини багатства народів", в якій стверджується, що "вільна гра ринкових сил (принцип "laissez faire") створює гармонійну побудову держави". Згідно з класичним підходом держава повинна забезпечувати безпеку життя людини та її власність, розв'язувати суперечки, іншими словами, робити те, що індивідуум або не в змозі виконати самостійно, або робить це неефективно. У своєму описі системи ринкової економіки Адам Сміт доводив, що саме прагнення підприємця до досягнення своїх приватних інтересів є головною силою економічного розвитку, збільшуючи в остаточному підсумку добробут як його самого,

так і суспільства в цілому. При цьому для всіх суб'єктів господарської діяльності повинні бути гарантовані основні економічні свободи, а саме — свобода вибору сфери діяльності, свобода конкуренції і свобода торгівлі.

А. Сміт обстоював ідею "природної гармонії" (рівноваги), яка встановлюється в економіці стихійно, при відсутності зовнішнього (державного) втручання і є оптимальним режимом функціонування економічної системи. Тому держава в жодному разі не повинна втручатися в регулювання економічних процесів. Однак держава повинна перешкоджати розвитку монополістичних тенденцій, зобов'язана забезпечувати політичну стабільність, дотримання законів. Таким чином, за державою повинні бути закріплені деякі базові функції (оборона, правопорядок та ін), необхідні для процвітання ринку. В кінцевому рахунку, як зазначає Й. Шумпетер, розбіжності серед економістів того періоду стосувалися питання, що могла б і що "повинна" була робити державна влада.

Певна специфіка підходу до матеріальної основи державного регулювання є у марксистів, що пов'язано з каузальною концепцією вивчення соціально-економічних систем. К. Маркс у "Капіталі" сформулював предмет свого дослідження як вивчення капіталістичного способу виробництва і відповідний йому відносин виробництва та обміну. При цьому Маркс добре розумів, що сфера обміну й звернення являє собою сферу вільного поведінки людини. Що стосується сфери виробництва, то вона представлена у Маркса послідовними процесами, диктує людям необхідність дії.

К. Маркс конкретизував своє вчення про подвійний характер праці, що втілена в товарах, розмежовуючи конкретну та абстрактну працю як носіїв відповідно споживної вартості та вартості взагалі.

В основу системи категорій і законів капіталістичного способу виробництва К. Маркс поклав розвиток суперечностей між споживною вартістю й вартістю, конкретно й абстрактною працею, приватним і суспільним характером праці. Дослідження форм вартості (простой, однинної, або випадкової; повної, або розгорнутої; загальної та грошової) дало змогу глибше охарактеризувати ціну, виявити причини її кількісної та якісної розбіжності з величиною вартості та показати дію основного закону товарного виробництва — закону вартості — через характеристику функцій грошей.

Й. Шумпетер визнає, що запропоновані Марксом теорії історичного процесу, громадських класів і держави являють собою "перші серйозні спроби" зробити державу предметом реалістичного аналізу.

Найбільш явно за рамки наукової дослідницької парадигми питання про роль державного регулювання економіки виведено в неокласичній теорії. Заслугою неокласичному напрямку є ретельне дослідження безпосередніх обставин, що впливають на формування цін на ринку під впливом сил попиту і пропозиції. Головною характерною рисою сучасної неокласичної теорії є обґрунтування механізму ринкового саморегулювання.

Положення про активне державне втручання в економіку входить в "тверде ядро" кейнсіанства. Цей напрямок займало положення "головного течія" економічної думки протягом 30—80-х років ХХ століття. Дж. Кейнс висунув свою теорію, у якій він спростував погляди класиків на роль держави. Теорію Кейнса можна назвати "кривою", так як він розглядає економіку в стані депресії. За його теорії, держава повинна активно втручатися в економіку через відсутність у вільному ринку механізмів, які по-справжньому забезпечували б вихід економіки з кризи. Кейнс вважав, що держава повинна впливати на ринок з метою збільшення попиту, так як причина капіталістичних криз — надвиробництво товарів.

Він пропонував кілька інструментів. Це гнучка кредитно-грошова політика, нова бюджетно-фінансова політика. Головними рисами кейнсіанської моделі регулювання є: висока частка національного доходу, що перерозподіляється через держбюджет; створення великої зони державного підприємництва на основі освіти державних і змішаних підприємств; широке використання бюджетно-фінансових та кредитно-фінансових регуляторів для стабілізації економічної кон'юнктури, згладжування циклічних коливань, підтримки високих темпів росту і високого рівня зайнятості. Модель державного регулювання, запропонована Кейнсом, дозволила послабити вплив циклічних коливань на економіку протягом більш ніж двох післявоєнних десятиліть. Однак приблизно з початку 70-х рр. стала виявлятися невідповідність між можливостями державного регулювання та об'єктивними економічними умовами. Кейнсіанська модель могла бути стійкою тільки в умовах високих темпів зростання. Високі темпи зростання національного доходу створювали можливість перерозподілу без збитку нагромадженню капіталу. Однак в 70-ті роки умови відтворення різко погіршилися, в першу чергу, в результаті зростання цін на нафту. Був спростований закон Філіпса, відповідно до якого безробіття й інфляція не можуть рости одночасно. Кейнсіанські шляхи виходу з кризи тільки розкручували інфляційну спіраль. Під впливом цієї кризи відбулася кардинальна перебудова системи державного регулювання і склалася нова, неоконсервативна модель регулювання.

Теоретичною основою неоконсервативної моделі послужили концепції неокласичного напрямку економічної думки. Трансформація моделі державного регулювання полягала у відмові від впливу на відтворення через попит, а замість цього — використання непрямих заходів впливу на пропозицію. Прихильники економіки пропозиції вважають за необхідне відтворити класичний механізм нагромадження і відірвати волю приватного підприємництва. Економічне зростання розглядається як функція від нагромадження капіталу, яке здійснюється з двох джерел: за рахунок власних коштів, тобто капіталізації частини прибутку, і за рахунок позикових коштів (кредитів). Тому відповідно здо цієї теорії

держава повинна забезпечити умови для процесу накопичення капіталу та підвищення продуктивності виробництва. Головні перешкоди на цьому шляху — високі податки і інфляція. Високі податки обмежують ріст капіталовкладень, а інфляція здорожує кредит і тим самим утруднює використання позикових засобів для нагромадження. Тому неоконсерватори запропонували здійснення антиінфляційних заходів на базі рекомендацій монетаристів та надання податкових пільг підприємцям. Скорочення податкових ставок скоротить доходи держбюджету та збільшить його дефіцит, що ускладнить боротьбу з інфляцією. Отже, наступним кроком стане скорочення державних витрат, відмова від використання бюджету для підтримки попиту і здійснення широкомасштабних соціальних програм. Наступний комплекс заходів — реалізація політики дерегулювання. Таким чином, у неоконсервативній моделі держава може лише побіжно впливати на економіку. Головна ж роль у реалізації економічного розвитку країни відіграють ринкові сили.

Починаючи з 70-х рр. ХХ ст., домінуюче положення серед численних економічних концепцій створення механізму регулювання ринкової економіки почав займати монетаризм. Ідейний лідер Чиказької школи монетаристів — американський економіст Мілтон Фрідмен — стверджував, що економічна свобода невіддільна від ринкової системи, яка більш життєздатна, ніж командна, і в змозі автоматично досягнути макроекономічної рівноваги. Державне регулювання монетаристи називають бюрократичним, шкідливим з точки зору розвитку підприємницької ініціативи і таким, що дестабілізує економіку.

Головна ідея монетаризму пов'язана із словом "стабільність". Тобто держава повинна проводити таку монетарну політику, яка не викликає передбачуваних змін у кількості грошей або в умовах їх обігу. Тільки стабільність знизить рівень ризику при проведенні фінансових операцій, отже, і збільшить обсяги довгострокового кредитування, знизить рівень реальної процентної ставки тощо.

Кожна економічна теорія має обмежене коло застосування. Закони монетаризму дуже добре підтверджуються в умовах високої інфляції. Після фінансової стабілізації дані закони перестають бути правильними, але їх дія "маскується" впливом "реальних" факторів.

Аналітичний апарат, покладений М. Фрідменом в основу концепції монетарної політики, робить теоретичний фундамент стабілізаційних заходів досить суперечливим. По-перше, нез'ясованість впливу міри монополізації економіки на динаміку цін в основоположних працях Фрідмена ставить під сумнів ефективність використання монетарної теорії в умовах таких економік, де ця міра є високою (до них, зокрема, належать економіки постсоціалістичних країн). По-друге, монетаризм, претендуючи на істину в останній інстанції, не розглядає окремо можливість введення грошових обмежень під час циклічних криз надви-

робництва. По-третє, теоретичні побудови основоположників монетаризму суперечать не тільки кейнсіанській теорії, що є зрозумілим, але й висновкам, підтвердженим деякими фактичними даними.

Отже, по-перше, монетарна теорія пропонує всеохоплюючі рецепти на підставі не зовсім досконалого теоретичного аналізу. По-друге, ряд важливих теоретичних положень монетаризму не враховується при розробці цих рецептів, що викликає закономірні запитання щодо обґрунтованості кредитно-грошової політики перехідного періоду, яка будується на рекомендаціях монетарної теорії. Не дивно, що практичні наслідки такої політики, як правило, виявляються далекими від бажаних результатів.

Проблема взаємовідносин держави та економіки знаходить відображення і в німецькому неолібералізмі (В. Ойкен, А. Мюллер-Армак, В. Репка, А. Рюстов та ін.). На думку В. Ойкена, основним завданням держави стає забезпечення "правил гри" для всіх господарюючих суб'єктів і підтримку конкуренції як процесу "ліквідації влади". В. Ойкен та його прихильники визнають, що сама конкуренція створює монополію та центри економічної влади, які цю конкуренцію знищують. Тому для того, щоб система вільних цін і механізми еволюції як "процедури відкриття" запровадили, необхідне державне втручання у вигляді "політики порядку", що забезпечує створення та дотримання норм вільного конкурентного порядку, а не політики пререференції для окремих банківських структур.

У генезисі німецького неолібералізму виразно проявилася тенденція до створення систематизованої теорії трансформації тоталітарного ладу з центрально-керованою економікою в демократичний лад на основі вільного ринкового господарства з подальшою його орієнтацією на вирішення соціальних завдань. Було розроблено прагматичну й ідеологічно привабливу концепцію соціального ринкового господарства, позбавлену хиб класичної ліберальної моделі, з надійними соціальними й антимонопольними стабілізаторами.

"Ідеальна" модель неолібералізму включає вільне ціноутворення на основі попиту та пропозиції самостійних приватних власників, а також активну державну соціальну політику з метою згладжування недоліквідованого розподілу доходів. Завдання держави — підтримка існуючих форм, а не безпосереднє керівництво економічними процесами. У центрі неоліберальної концепції стоять інституційні програми — створення інститутів, здатних забезпечити вільну конкуренцію і соціальний прогрес.

Ідея "соціального контролю", втручання суспільства та держави в механізм ринкового господарства присутні в "жорсткому ядрі" інституціоналізму. Певною мірою інституціоналізм виник як реакція на появу неокласики, на спрощення змісту економічної реальності.

В інституціональній теорії однією аналізу є інститут. Інституціоналізм розглядає економічну реальність як цілком матеріальне та со-

ціальне середовище, в якому живе людина і суспільство. Крім того, інституціоналісти враховують і більш широке оточення економічної реальності — сферу культури, з якої економічне життя знаходиться в постійній взаємодії. Культура ж трактується у них як вся сукупність форм людської життєдіяльності, що забезпечує збереження даної спільності людей, передачу знань, навичок, досвіду між людьми, а також відтворення, розвиток і зміцнення даного суспільства, перехід його на більш високий рівень буття.

Інституціоналісти акцентували увагу на технології. Вони вважали, що знання і технологія — це те, що рухає суспільство вперед. Інституціоналізм розглядає поведінку індивіда як безперервну активність і послідовність вчинків. Економічне середовище, в якому живе людина, спочатку розглядалося як процес зміни цього середовища.

Основні характерні ознаки інституціоналізму: критичний аналіз ортодоксальних теорій, побудованих на розробці альтернативних програм; спроба інтегрувати економічну теорію з іншими суспільними науками — соціологією, психологією, антропологією, юриспруденцією тощо; намагання вивчати не стільки функціонування системи, скільки її розвиток (трансформацію капіталізму); аналіз економічних відносин не з позицій так званої економічної людини, її розрізнених дій, а з позицій організації суспільства, держави; намагання посилити суспільний контроль над бізнесом, визнання необхідності втручання держави в економіку.

Неоінституціоналізм, який являє собою продовження неокласичних принципів економічного аналізу виводить державне регулювання з "жорсткого ядра" своєї дослідницької програми. Неоінституціональна теорія прагне послабити вплив держави на ринкову економіку. У неоінституціональній теорії держава встановлює фундаментальні правила, що управляють обміном, і забезпечує їх дотримання. Відносини між державою та індивідуумами трактуються в термінах контракту (договору). Матеріальна основа державного регулювання в даному випадку пов'язана з владними відносинами, зафіксованими у соціальному контракті. Набір економічних функцій держави визначається т.зв. правилами ринку. Разом з тим функціонування держави, як і будь-якої іншої організаційної структури, пов'язане з транзакційними витратами. У зв'язку з цим поряд з правилами ринку існують і т. н. правила держави. Тому неоінституціональна теорія робить акцент на питанні ефективності державного втручання в економіку.

Учення про транзакційні витрати має основоположне, фундаментальне значення в неоінституціоналізмі. Представники цієї школи вважають, що неокласична теорія звужує можливість свого економічного аналізу через те, що враховує лише витрати взаємодії людей з природою (трансформаційні витрати). Необхідно також брати до уваги і глибоко вивчати витрати взаємодії між людьми — транзакційні витрати. Детальніше їх мож-

на визначити як витрати ресурсів (грошей, часу, праці тощо) для планування, адаптації та контролю за виконанням узятих індивідами зобов'язань у процесі відчуження та привласнення прав власності й свобод, прийнятого у суспільстві.

Проведений нами порівняльний аналіз різних наукових підходів до дослідження матеріальної основи державного регулювання економіки дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, представники різних напрямів економічної думки розглядали матеріальну основу державного регулювання, виходячи зі своїх концептуальних установок — вихідних передумов, аксіом, методології. В основному це питання входить в структуру науково-дослідницьких програм (парадигм) як проблема ролі та функцій держави в ринковій економіці.

По-друге, кожний з розглянутих наукових підходів (або теорій) окремо, незважаючи навіть на явну їх протилежність, з одного боку, представляють тільки одну сторону державного регулювання економіки та його матеріальної основи. При цьому, на нашу думку, еволюція наукових підходів відповідає різним етапам осмислення поняття "матеріальної основи державного регулювання економіки" як єдності кількісної та якісної визначеності.

З іншого боку, всі вищезазначені наукові підходи складають єдине ціле, описуючи та відтворюючи конкретне явище. Тому цілісне бачення матеріальної основи державного регулювання економіки можна отримати тільки при комплексному використанні різних теорій, тобто на основі методологічного принципу плюралізму. При цьому ми не ставимо завдання формування єдиної теорії матеріальної основи державного регулювання економіки, інтеграції та синтезу різних напрямів, наукових шкіл, теорій та концепцій у даній галузі.

Література:

1. Біла С.О. Структурна політика в системі державного регулювання трансформаційної економіки: Моногр. — К.: Вид-во УАДУ, 2001. — 408 с.
2. Єрмоленко В.А. Економічна теорія: час парадигмальних змін // Регіональна економіка. — 2005. — № 4. — С. 7—20.
3. Єрохін С.О. Синергетична парадигма сучасної економічної теорії // Актуальні проблеми економіки. — 2001. — № 1—2. — С. 16.
4. Кейнс Дж.-М. Общая теория занятости, процента и денег // Кейнс Дж. М. Избр. произведения. — М.: Экономика, 1991.
5. Маркс К. Капитал. Кн. 1 // Маркс К., Энгельс Ф. — Твори. — Т. 23.
6. Скакун О.Ф. Теория держави і права. — Харків, 2004.
7. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Соцэкгиз, 1992.
8. Хачатурян Х.В. Системний підхід до застосування ринкових технологій у державному управлінні // Статистика України. — 2006. — № 1. — С. 106—109.
9. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. — К.: Основи, 1995.

Стаття надійшла до редакції 22.04.2009 р.